

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА

УДК 94 (438):271.22“1919/1949”

© *Андрій СТАРОДУБ*

«ПАТРІОТИ-ДУШПАСТИРІ-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ»: ПРАВОСЛАВНІ КАПЕЛАНИ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО В 1919–1949 рр.

(Рецензія на монографію Grzybowski Jerzy. *W służbie Rzeczypospolitej: duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949.* – Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej im. płk. dypl. Mariana Porwita, 2016. – 567 s.)

Причиною неопрацьованості окремих історичних сюжетів подеколи є не відсутність достатньої джерельної бази, а ситуація цілком протилежна: досліднику, щоб повноцінно розкрити тему, потрібно опрацювати величезний масив різноманітних джерел, розпорошених, до того ж, в архівосховищах, музейних та приватних колекціях різних країн.

Історія православної капеланської служби у війську Другої Речі Посполитої (1919–1939) та польських військових формуваннях періоду Другої світової війни та перших повоєнних років – якраз такий випадок. З одного боку, добре зберігся архів Військового міністерства (у Centralne archiwum wojskowe w Warszawie), документація з якого може дати уявлення про формальну сторону організації православної капеланської служби, а з іншого – цих матеріалів категорично недостатньо для того, щоб всебічно описати діяльність окремих капеланів та роль, яку вони відігравали в тих чи тих подіях суспільного або ж внутрішньоцерковного життя. Специфіка підпорядкованості та діяльності військового духовенства зумовлювала формування «документального сліду» щодо його діяльності не лише у військових архівах, а й в архіві Православної митрополії в Польщі та фонді Міністерства віросповідань та народної освіти Архіву нових актів у Варшаві. Утім, коло пошуку необхідної інформації є ще ширшим: досліднику потрібно переглядати справи з фондів цілої низки інших міністерств (наприклад, закордонних та внутрішніх справ), громадських та благодійних організацій (зокрема, й тих, які діяли в еміграції), університетів тощо.

Автор першого узагальнювального дослідження з історії православної капеланської служби в армії Польщі ХХ століття доктор габілітований Юрій

Грибовський упорався з цим викликом, підготувавши, без перебільшення, фундаментальну розвідку «W służbie Rzeczypospolitej: duszpasterstwo wojskowe wuznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949» («На службі Речі Посполитої: військове православне душпастирство у Війську Польському в 1919–1949 роках»). В основу роботи покладено документи не лише з польських, а і з британських, американських, литовських, білоруських архівних зібрань. У багатьох випадках (особливо в тій частині дослідження, яка стосується історії капеланської служби Польських збройних сил на Заході) Грибовський є «першопрохідцем» і залучає до наукового обігу величезний масив раніше невідомої інформації.

Монографія складається з двох основних частин, присвячених відповідно історії православного душпастирства у Війську Польському в 1919–1939 рр. (s. 17–228) та діяльності православних капеланів у Польських збройних силах на Заході під час Другої світової війни і в перші роки по її закінченні (s. 229–458). Доповнюють їх нарис історії Православного ординаріату Війська Польського у 1994–2014 рр. (третій розділ дослідження, s. 459–480) та ретельно підготовлені додатки – «Біографічний словник» капеланів (s. 485–518), таблиці зі статистичною інформацією про кількість військовослужбовців православного віросповідання тих чи тих військових підрозділів, розподіл обов'язків між капеланами тощо (s. 519–534). Дослідження добре ілюстроване (116 ілюстрацій), причому частину фото, знайдених автором в архівах, опубліковано вперше.

У першій частині роботи Ю. Грибовський описує труднощі, які виникли у зв'язку зі створенням та розбудовою у Війську Польському «поліконфесійної» капеланської служби. Це справді було непростим завданням з огляду на необхідність розробки моделі, яка б могла бути прийнятною не лише для християн, а й для віруючих юдеїв і мусульман.

Що ж до православних, то процес створення відповідних структур відбувався на тлі неусталених державно-церковних відносин, неврегульованості статусу та юрисдикції Православної митрополії в Польщі (визнання її автокефалії), заплутаності та неоднозначності міжнаціональних стосунків у відновленій польській державі.

Автор детально описав правовий статус, особливості політики кадрового відбору капеланів, проблемні моменти в їхньому підпорядкуванні (зокрема, дискусії щодо необхідності призначення спеціального єпископа, якому юрисдикційно підпорядковувалися б ці священнослужителі). Не обійдено увагою не лише роль, яку капелани відігравали у війську, а і їхній вплив на окремі внутрішньоцерковні справи (у Православній автокефальній церкві у Польщі) та заангажованість у польському суспільно-політичному житті (в межах, які допускалися для військовослужбовців). Ці моменти узагальнені у спеціальному параграфі («Груповий портрет православних капеланів. Військове духовенство очима їхнього керівництва та в оцінках суспільства», s. 191–205).

Окрім того, Ю. Грибовський відстежив долі православних вірних (причому не тільки капеланів, а й багатьох офіцерів та солдатів польської армії), які потрапили до радянського та німецького полону у вересні 1939 р.

У другій частині автор гранично ретельно описав діяльність православних капеланів у всіх основних польських військових формуваннях, які діяли під час Другої світової війни (звісно, за винятком «підрадянських», у яких такої служби не могло існувати взагалі). Читач може ознайомитися з функціонуванням капеланської служби в польських частинах, які були в 1940 р. евакуйовані до Великої Британії, в армії генерала В. Андерса (Польські збройні сили в СРСР) та ін. Серед іншого Ю. Грибовський розвинув і уточнив фактологічну канву кількох важливих сюжетів, пов'язаних із наявністю в цих частинах численної групи осіб українського та білоруського походження, зокрема з їхньою участю в легендарних боях в Італії у січні – травні 1944 р. (битва при Монте-Кассіно). Згідно з підрахунками автора, 316 офіцерів та солдатів православного віросповідання отримали нагороди за бойові подвиги в цій кампанії. 10 із них (2 офіцери та 8 рядових) були відзначені найвищою польською військовою нагородою – орденом *Virtuti Militari*.

Максимально детально описано ситуацію, пов'язану з номінацією в 1943 р. військового єпископа (керівника православної капеланської служби Польських збройних сил на Заході) та діяльністю на цій посаді владики Сави (Советова) (1898–1951). Автор відстежив долі капеланів у період після закінчення Другої світової війни – аж до 1949 р., коли було ліквідовано Польський корпус переселення (пол. *Polski Korpus Przynsposobienia i Rozmieszczenia*, англ. *Polish Resettlement Corps*) – спеціальну військову частину армії Великої Британії, створену для пристосування до цивільного життя демобілізованих вояків Польських збройних сил.

Отже, можемо виснувати, що автор не лише ліквідував суттєві «білі плями» в історії православної капеланської служби у Війську Польському, а й розширив дослідницькі горизонти для тих, хто вивчає історію православної церкви, державно-церковних, міжконфесійних та міжнаціональних відносин у Другій Речі Посполитій. Адже історія нечисленної, але достатньо впливової групи військового духовенства дає змогу глибше зрозуміти специфіку адаптації до реалій тогочасної Польщі представників національних та релігійних меншин, механізми формування в них польського патріотизму тощо. Слід зазначити, що саме Ю. Грибовський де-факто змістив акцент у дослідженнях цієї тематики з вивчення особливостей функціонування інституцій на «мікроісторичний» рівень. Монографія містить матеріали, пов'язані з особливостями родинного життя капеланів, заангажованості членів їхніх сімей у відповідних національних та культурних середовищах тощо.

У жодному разі не піддаючи сумніву важливість і навіть «віховість» дослідження, хотілося б зауважити, що воно все-таки не розставило всіх крапок над «і» в обраній тематиці.

Наприклад, автор обходить мовчанкою питання, наскільки важливою була роль цієї кількісно нечисленної групи у справі агітації на користь автокефалії Православної митрополії в Польщі у 1922–1925 рр. Водночас навіть у цитованих у монографії офіційних документах Військового міністерства перший очільник православної капеланської служби Василь Мартиш (1874–1945) характеризується як «затятий борець за автокефалію» – що віддзеркалює більшу, аніж це стосувалось його безпосередніх службових обов'язків, заангажованість протопресвітера у вирішенні питання усамостійнення православної церкви у Другій Речі Посполитій.

Так само в дослідженні бракує глибших узагальнень щодо ролі військового духовенства у спробі «пришвидженої полонізації» православної церкви в Польщі (друга половина 1930-х, особливо 1938–1939 рр.). Адже окремі капелани (наприклад, німець за походженням Георгій Шреттер (1901–1962)) чи не першими публічно позиціонували себе як «православних поляків» – на противагу українцям і білорусам, які становили основну частку пастви православної церкви в Польщі. Формально цій темі присвячено окремий параграф («Група військових капеланів щодо питання полонізації церковного життя», s. 147–154). Однак автор вирішив обмежитись лише переліком окремих фактів (не всі з яких безпосередньо стосуються – як-от справа запровадження григоріанського календаря – цієї теми) та констатацією того, що військове духовенство перебувало «в авангарді процесів процесу полонізації».

Бракує в книжці й прикладів іншого роду позиціонування капеланів, а саме, сказати б, «поміркованої підтримки» з їхнього боку процесів «українізації» та «білорусизації» церковного життя. Відомо, наприклад, що у 1920-х роках окремі представники військового духовенства брали участь у спеціальних Комісіях з підготовки перекладів богослужбових текстів українською мовою.

Додаткового аналізу, на нашу думку, потребував і сюжет, пов'язаний із проблемами, які виникли на національному ґрунті у процесі формування служби (s. 193–195). На початку 1920-х років майже всі православні капелани в польському війську були українцями за походженням. Автори однієї з доповідних записок Генерального штабу (під грифом «ściśle tajne – trzymać pod zamknięciem») інтерпретували це як наслідок цілеспрямованої кадрової селекції, здійснюваної митрополитом Варшавським Георгієм (Ярошевським) (1872–1923) та протопресвітером Василем Мартишем (обидва – етнічні українці). Утім, реально ніяких преференцій для українців не було. До певного «національного диспаритету» призвів банальний брак відповідних кандидатів серед священиків-білорусів та росіян (йдеться про попередній досвід капеланства та вільне володіння польською мовою). Тоді як разом з армією Української Народної Республіки в Польщі опинилася ціла група військового духовенства, серед представників якої були священики-українці, чий досвід служіння розпочався ще в російській імператорській армії в 1914–1916 рр.

У будь-якому разі в грудні 1924 – січні 1925 р. усе це було предметом спеціального службового розслідування Військового міністерства, яке дійшло висновку: «...жоден із наявних у польській армії капеланів не вважається українцем і ніяких справ, пов'язаних із цим, не підтримує і підтримувати не може, оскільки підставовими наказами Військового міністерства з армії усунуто будь-яку політику, в сенсі як партійному, так і національному».

Щоправда, Ю. Грибовський пропонує поглянути на цей аспект проблеми під іншим кутом, а саме відштовхуючись від умовної «національної самоідентифікації» в документах, що їх подавали кандидати на посади капеланів. Виявляється, лише близько третини військових душпастирів визнавали себе українцями. Тоді як більшість осіб українського та білоруського походження декларувала, що вони є поляками.

У будь-якому разі дослідження польського історика дуже суттєво може прислужитися історикам українським: як тим, хто хотів би написати загальну історію капеланської служби в українських арміях 1917–1921 рр., так і тим, хто вивчає життєписи окремих діячів того періоду. Для прикладу: головний військовий капелан армії УНР протопресвітер Павло Пащевський (1874–1944) не лише з 1921 р. проживав у Польщі, а й певний час служив допоміжним капеланом Війська Польського. Аналогічні сторінки є в біографіях відомого українського церковного діяча у діаспорі священика Петра Білона (1879–1959), військового священика Окремої Запорозької дивізії Анатолія Волковича (1866–1923), колишнього урядовця секретаріату Директорії УНР Олександра Чубука-Подільського (1887–1960) та ін.